

הרב ד"ר אברהם וולפיש

המשנה באספלקריה אינטרטקסטואלית - סוטה פרק א מ"ח-מ"ט

- ח שמשון הלך אחר עיניו - לפיכך נקרו פלשתים את עיניו
שנאמר (שופטים ט"ז, כא) ויאחזוהו פלשתים וינקרו את עיניו
אבשלום ניתנוהו¹ בשערו - לפיכך ניתלה בשערו
ולפי שבא על עשר פילגשי אביו - לפיכך נתנו בו עשר לונכיות
שנאמר (שמואל ב' י"ח, טו) ויסבו עשרה אנשים נושאי כלי יואב²
ולפי שגנב שלוש גניבות: לב אביו ולב בית דין ולב אנשי ישראל
שנאמר (שם, ט"ו, ו) ויגנוב אבשלום את לב אנשי ישראל -
לפיכך נתקעו בו שלשה שבטים
שנאמר (שם י"ח, יד) ויקח שלשה שבטים בכפו ויתקעם בלב אבשלום.
- 10 ט וכן לענין הטובה -
מרים המתינה למשה שעה אחת שנאמר (שמות ב', ד) ותתצב אחותו מרחוק וגו' -
לפיכך נתעכבו לה ישראל שבעה ימים במדבר
שנאמר (במדבר י"ב, טו) והעם לא נסע עד האסף מרים
יוסף זכה לקבור את אביו ואין באחיו גדול ממנו
שנאמר (בראשית נ', ז) ויעל יוסף לקבור את אביו ויעל עמו גם רכב גם פרשים
15 ויהי המחנה כבוד מאד -
מי לנו גדול מיוסף³ שלא נתעסק בו אלא משה
משה זכה בעצמות יוסף ואין בישראל גדול ממנו
שנאמר (שמות י"ג, יט) ויקח משה את עצמות יוסף עמו -
מי גדול ממשה שלא נתעסק בו אלא המקום ברוך הוא⁴
20 שנאמר (דברים ל"ד, ו) ויקבור אותו בגיא וגו'
ולא על משה בלבד אמרו אלא בכל הצדיקים
שנאמר (ישעיה נ"ח, ח) והלך לפניך צדקן כבוד ה' יאספך.

¹ בדפוס: נתגאה. רוב כתבי היד גורסים "נתנוהו", "נתנאה", או "התנאה". בכ"י מינכן 95 ובעוד כמה כ"י גרסו "נתנאה", כמו בדפוס, וכן הגירסא אף במכילתא, עמ' 123 ומכילתא דרשב"י, עמ' 74-75. במכילתא באמת נראה שזו הגירסא המקורית, שהרי נקודת המוצא של המכילתא היא הפסוק "כי גאה גאה", ובא הדרשן ללמד שגאוות האדם מפילתו בפח. אך משנתנו מתמקדת ב'מידה כנגד מידה', ואף "נתנוהו" מתאים יותר להקשר, כפי שנראה להלן. בהקשר זה יש לציין כי בתוספתא פרק ג' מובאת רשימה - דומה לזו שבמכילתא - של עבריינים שנתגאו (אנשי מבול, אנשי מגדל בבל, אנשי סדום), אך בהגיעה לשמשון ואבשלום, עוברת התוספתא לנוסחה אחרת: "שמשון בעיניו מרד... אבשלום בשערו מרד". ומכאן שהתוספתא מבחינה בין אלה שנענשו על גאוותם לאלה שנענשו במידה כנגד מידה.

² כל השורה חסרה בכ"ק.

³ בכ"ק בטעות: ממה.

⁴ וכן בכ"י מינכן, כ"י לו ובדפוס. אך בכ"י פרמה ועוד מספר כ"י גורסים "הקדוש ברוך הוא". וכבר העיר אורבך, עמ' 54 שרגילים המקורות להחליף "המקום ברוך הוא" ב"הקדוש ברוך הוא" (אולי בגלל הקיצור 'הב"ה', הניתן לפענוח בשתי הדרכים), ולא להפך.

למשניות האלו אין קשר גלוי לעין עם דיני הסוטה, ולכאורה ברור שאת מקומן יש להסביר "על דרך הגלגול" מהמשנה הקודמת להן (מ"ז), החותמת את תיאור תהליך הסוטה בפרקנו בהסבר אגדי-רעיוני⁵:

במדה שאדם מודד - בה מודדין לו:
היא קשטה את עצמה לעבירה - והמקום נולה
היא גילתה את עצמה - והמקום גילה עליה
יך התחילה בעבירה תחילה ואחר כך הבטן - לפיכך תילקה הירך תחילה ואחר כך
הבטן ושאר כל הגוף לא פלט.

וכן כתב המאירי, עמ' כא-כב:

ולא הוזכר בכאן עוד מסדר השקאתה, אלא שהפסיק בדברי הגדה שבמדה שאדם מודד בה מודדין לו... והאריך אחר כך במשניות שאחריה בהיוצא בענינים אלו ואינו חוזר לסדר עניני הסוטה עד הפרקים הבאים.

הרעיון של 'מידה כנגד מידה' הוא יסוד חשוב במחשבת חז"ל⁶, והוא מופיע במשניות שלפנינו בשני מובנים שונים. בתחילת מ"ז הוא בא לנמק את פרטי מצוות הסוטה⁷, ובסוף מ"ז הוא מאפיין את האופן אשר בו ה' מעניש את הסוטה. מ"ח-מ"ט ממשיכות בהדגמת 'מידה כנגד מידה' בתור תכונה המאפיינת את השגחת ה'⁸. נראה כי יש לעורך המשנה עניין במעבר בין שני המימדים השונים של 'מידה כנגד מידה', והוא בא ללמדנו כי קשורים שני המימדים זה בזה - דרך הפעולה שה' דורש מאת האדם מושרשת במידותיו של ה' בעצמו. האדם - ובמיוחד בית הדין והכהן, שלוחיו של המקום - הוא המוציא לפועל את הצדק האלוקי, ועל כן ה' תובע מהם לפעול על פי אותה מידה של צדק המאפיינת את השגחתו. עוד נראה כי לא במקרה בחר עורך המשנה להבליט את הרעיון הזה כאן באופן מיוחד, שהרי מצוות סוטה היא דוגמה ייחודית לשיתוף פעולה בין הצדק הנעשה בידי האדם לצדק הנעשה בידי ה', וכפי שציין הרמב"ן⁹:

והנה אין בכל משפטי התורה דבר תלוי בנס זולתי הענין הזה, שהוא פלא ונס קבוע שיעשה בישראל בהיותם רובם עושים רצונו של מקום, כי חפץ למען צדקו ליסר הנשים שלא תעשינה כזמת יתר העמים, ולנקות ישראל מן הממזרות שיהיו ראויים להשרות שכינה בתוכם...

⁵. וכפי שרגילה המשנה בהרבה מקומות לחתום יחידה עם משנה אגדית, ועיין אצל פרנקל, דרכי, עמ' 443.

⁶. עיין במקורות שנאספו על ידי א"א אורבך, חז"ל - פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ח, (להלן: אורבך), עמ' 325 ואילך ועמ' 386 ואילך.

⁷. כמו טעמי מצוות אחרים של חז"ל המבוססים על אותו עיקרון, כגון: "אזן ששמעה לא תגנב", והלך וגנב, היא תרצע מכל אבריו" (מכילתא דר"י, מס' דנזיקין פ"ב, עמ' 253); "מפני מה אמרה תורה, הביא עלגה בנחל? אמר הקב"ה: יבא דבר לשא עשה פירות ויערף במקום שאין עושה פירות וכפר על מי שלא הניחו לעשות פירות" (סוטה מו סע"א). ועיין מקורות נוספים אצל אורבך, עמ' 325-326.

⁸. ובדומה למקורות שהובאו על ידי אורבך (שם), עמ' 386 ואילך.

⁹. פירושו לתורה, במדבר ה', כ.

א. חיבור אסוציאטיבי במשנה ובתוספתא

ייתכן שדברינו עד כה יספיקו להסביר את הבאת מ"ח-מ"ט כאן, בתור ביסוס לכך ש'מידה כנגד מידה' היא תכונה כללית של הצדק האלוקי, אלא שעורך המשנה רומז למימד משמעות נוסף על ידי מארג מתוחכם של משחקי לשון המחברים בין מ"ח-מ"ט לבין משניות טכס הסוטה שבפרקנו (מ"א-מ"ז)¹⁰:

סוטה פ"א מ"א-מ"ז

וכל הרוצה לראות בא לראות (ו)
לבה נאה, שעה נאה (ה)
מגלה את לבה, לבה נאה (ה)
משפחת בית אביה (ד)
מוליכה לב"ד (ג)/לב"ד הגדול (ד)
והמקום גילה עליה

סוטה פ"א מ"ח-מ"ט

שמשון הלך אחר עיניו...
אבשלום נתנווה בשעריו ...
ולפי שגנב ג' לבבות -
לב אביו ולב ב"ד ולב ישראל
לב אביו/פילגש אביו/לקבור את אביו
לב ב"ד
שלא נתעסק בו אלא המקום¹¹ ברוך הוא

התוספתא מרחיבה מאוד את הדיון בנושא 'מידה כנגד מידה', ומקדישה לו שני פרקים שלמים (פ"ג-פ"ד). חוץ מתוספת פרטים רבים לגבי הסוטה (פ"ג ה"ב-ה"ה), מביאה התוספתא עוד דוגמאות רבות לרעיון 'מידה כנגד מידה', הקשורות לדמויות כגון: אנשי המבול, מגדל בבל, סדום, מצרים, סנחריב, נבוכדנצר, אברהם ועוד. אף בתוספתא, כמו במשנה, יש קשרים לשוניים-אסוציאטיביים, המעמיקים את הקשר בין עניין הסוטה לבין הסוגיא הכללית של 'מידה כנגד מידה':

מידה כנגד מידה

שמשון בעיניו מרד
וכן אתה מוצא בנחש הקדמוני...
מה שביקש לא ניתן לו ומה שבידו...
וכן אתה מוצא בקין וקרח. אבשלום...
מה שביקשו לא ניתן להם... (ה:ז-יט)

עניין הסוטה

היא כחלה לו עיניה (ג:)
היא הראתו באצבעה/את בשרה (ג:ד)
בסוטה שנתנה עניה בשאין ראוי לה -

קשרים אסוציאטיביים וענייניים אלה במשנה ובתוספתא מלמדים שהדמיון בין הסוטה לבין שאר המקרים אינו מסתכם ב'מידה כנגד מידה', אלא כולל גם את שורשי הרוחניים של

¹⁰. יש להעיר אף על העיצוב הפנימי של מ"ח-מ"ט בתור יחידה ספרותית: ולב כל ישראל (ח) - נתעכבו לה כל ישראל (ט); לב אביו, פילגש אביו (ח) - לקבר את אביו (ט); עד האסף מרים (ט) - כבוד ה' יאסף (ט).

¹¹. עיין לעיל, הע' 72****.

החטא. הדגש על הלב ועל העיניים במשפטים מחזק את הרושם שהעונש 'מידה כנגד מידה' מכוון לא רק נגד מעשה החטא אלא גם נגד שורשיו בנפש האדם¹². החטאים שבמ"ח אף מזכירים את עניין הסוטה בתוכנם: הליכת שמשון אחר עניו, ביאת אבשלום על פילגש אביו, ואף התנאותו של אבשלום בשערו, מזכירות את מעשיה של הסוטה.

ב. מדרשים הקשורים לשמשון בבבלי

הגמרא למשניות ח-ט מביאה סדרה של מדרשים על הסיפורים והדמויות שבמשנה. לפנינו תופעה אשר פרופ' י' פרנקל תיאר כך¹³:

סוג ספרותי... שאנו פוגשים בו באגדת התלמוד הבבלי - **מדרשי אגדה ערוכים לקטעים מקראיים ארוכים**.

לעומת בעלי המדרש הארץ ישראליים, אשר חיברו חיבורי מדרש אגדה שלמים לספרי המקרא, כמו ספרי ה'מדרש רבה', בבבל לא מצאנו חיבורים שלמים לספרי מקרא. לעומת זאת מפוזרים בתלמוד הבבלי מקבצים של מדרש אגדה העוסקים בעניינים או דמויות נבחרים¹⁴. עיון בתוכנם ולשונו של המקבצים שהובאו בסוגיות שלפנינו יעמיד אותנו על מגמתם של עורכי התלמוד להעמיק ולחדד את הקשר בין דמויות שהוזכרו במשנה לעניין הסוטה¹⁵. מגמה זו בולטת במדרשים שהובאו מסביב למשניות העוסקות בשמשון ומרים. נביא את רשימת המדרשים הללו, ונעיר על הקישור לענייני סוטה, כשהערה כזאת מתבקשת:

- (1) תניא: רבי אומר: תחלת קלקולו בעזה וכו' (ט ע"ב)¹⁶
- (2) דלילה... דלדלה את לבו (שם)
- (3) מנא ידעה... דלא מפיק שם שמים לבטלה (שם) -- עשי לשמו הגדול שלא ימחה... (מ"ד)¹⁷
- (4) מאי ותאלצהו... בשעת גמר ביאה נשמטה.. (שם)
- (5) ויברכהו ה'... שברכו באמתו (י ע"א)
- (6) א"ר יוחנן אין טחינה אלא לשון עבירה וכו' (שם)
- (7) כתיב וירד שמשון תמנתה... שמשון שנתגנה בה כתיב ביה ירידה יהודה שנתעלה בה... (שם)¹⁸

¹² לב ועניינים מזכיר, כמובן את "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זנים אחריהם" (במדבר ט"ו, לט). ברם יש לציין כי חלק מהופעות הלב והעין כאן אינן קשורות לשורשי החטא אלא למעשה החטא או לתוצאותיו: כחלה לו את עיניה, מגלה את ליבה ועוד. אבל חלק ודאי קשורים לשורשי החטא: שמשון הלך אחר עניו, הסוטה נתנה עיניה בשאין ראוי לה.

¹³ מדרש ואגדה, ירושלים תשנ"ז (להלן: פרנקל, מדרש), עמ' 778-779.

¹⁴ הדוגמה השלמה ביותר היא חיבור לכל מגילת אסתר בבבלי מגילה י ע"ב - טז ע"ב. עיין פרנקל, שם, עמ' 778, העומד על אופיו ולשונו הבבלי של קובץ מדרשים זה. פרנקל תמה מה הסיבות המביאות את עורכי הגמרא להביא קבצי מדרש כאלה, ומדגיש כי המקבץ בבבלי מגילה מובא "ללא קשר לכל מה שקדם בסוגיה...". על המקרה שלפנינו בבבלי סוטה הוא מעיר שהבאת המקבץ היא "לא תמוהה כל כך". על פי דברינו יוסבר היטב מיקומו של המקבץ במסכת סוטה, ויש אף להעיר על המקבץ במסכת מגילה, ואכמ"ל.

¹⁵ במאמר זה נעסוק בסוגיית הבבלי, אבל עיון בירושלמי יוביל לתוצאות דומות.

¹⁶ מקבילתה בתוספתא פ"ג ה"ו.

¹⁷ בהמשך הסוגיה מופיע המוטיב של חילול שבועה: "הוחלל שבועתו של אבימלך" (י ע"א), "ויפרע מפלשתים שחזרו בשבועתן" (שם). עניין השבועה הוא מושג מרכזי לגבי סוטה בהמשך המסכת, עיין פ"ב מ"ג, מ"ה.

- (א) ותשב בפתח עינים - א"ר אלכסנדר: מלמד, שהלכה וישיבה לה בפתחו של אברהם אבינו... ר' שמואל בר נחמני אמר: שנתנה עינים לדבריה... (שם)
- (ב) ויראה יהודה ויחשבה לזונה.. דא"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן: כל כלה שהיא צנועה בבית חמיה זוכה ויוצאין ממנה מלכים ונביאים (שם)
- (ג) יוסף שקדש שם שמים בסתר זכה... יהודה שקדש שם שמים בפרהסיא וכו' -- השווה (3) לעיל¹⁹.

המדרשים הללו מפתחים בצורה נרחבת מאוד את הנימה המינית שבסיפורי שמשון. נימה זו קיימת במקרא במידה מסוימת, שהרי ברור מהמקרא כי שמשון מתמודד לאורך הקריירה שלו עם משיכתו לנשים זרות. אבל הגמרא מפתחת את המוטיב מעבר למה שמתחייב מהפסוקים, ומתקבל הרושם כי בחירת המדרשים הושפעה מה"אכסניא" במסכת סוטה. הדבר בולט במיוחד במדרשים המכניסים את המוטיב המיני במקומות שלכאורה אין לו שום רמז בפסוק, כגון מדרשים (4) - (6). ממדרשים אלו אף עולה תיאור גראפי למדי של חיי המין של שמשון - ברכתו באמתו, נפילתו באה לו כתוצאה ישירה מסחטנות מינית מתסכלת ביותר, ואף עונשו בידי הפלשתים מנצל את כוחו המיני הרב. מדרשים אחרים מתחברים לעניינים אחרים הקשורים לסוטה: לב (2), עינים (7-א), ירידה רוחנית (1, 2, 7), מידה כנגד מידה (1), כבוד שם שמים (3, 7-ג).

מעניינת במיוחד ההתייחסות החוזרת למוטיב של קידוש וחילול שם שמים, אשר איננו בולט בסיפורי שמשון במקרא²⁰, אבל תופס מקום חשוב לגבי סוטה, שהרי המשנה רואה את מרכז טכס הסוטה במחיקת שם ה' על המים (פ"א מ"ה; פ"ג מ"ג) וכן צריכה הסוטה לקבל על עצמה שבועה (פ"ב מ"ג, מ"ה).

גם סדרת הדרשות לגבי יהודה ותמר, המובאת אגב הקשר בין יהודה לשמשון (שניהם הולכים לתמנה), מתקשרת באופן מאלף לעניין הסוטה. תמר מציגה התנהגויות שהן מעין אנטי-תיזה לזו של הסוטה: היא דומה לאברהם אבינו והיא נראית כזונה רק משום שהיתה כלה צנועה בבית אביה. גם יהודה ויוסף מתוארים כמי שקידשו שם שמים בסתר ובפרהסיא. בסיכומו של דבר, מצאנו בסוגיא אגדית זו מגמה להבליט, מסביב לסיפורי שמשון - ובתוספת סיפורי יהודה ותמר ויוסף ואשת פוטיפר - את תוצאותיהן החמורות של עבירות הקשורות ליצר מיני בלתי-מרוסן ואת גודל מעלת הצניעות, הטהרה המינית וכיבוד שם שמים. בכך מטעימה הגמרא שמשון אינו מדגים רק את העיקרון של 'מידה כנגד מידה' אלא גם את החשיבות של אותם ערכים העומדים למבחן בטכס של הסוטה.

¹⁸ לפי הגמרא דף ז ע"ב סיפור יהודה ותמר רמוז במ"ד: "דברים שאינה כדאי לשומען היא וכל משפחת בית אביה". על כן הופעת מקבץ מדרשים העוסקים ביהודה ותמר במסגרת מקבץ גדול העוסק בשמשון מהדקת את הקשר בין העיסוק בשמשון לעיסוק בענייני סוטה.

¹⁹ המדרש שלפנינו מופיע פעם נוספת להלן לו ע"ב, בפרק השביעי, ועיין להלן כיצד מחברת הגמרא את הפרק ההוא לעניין הסוטה. עוד מופיע קידוש שם שמים בדף י סע"א - רע"ב: "מלמד שהקריא אברהם אבינו לשמו של הקב"ה בפה כל עובר ושב".

²⁰ אפילו חילול נזירותו של שמשון, שהוא כמובן עניין מרכזי, הוא הפרת צו של מלאך, ולא הפרה של נדר נזיר.

ג. מדרשים הקשורים למרים בבבלי

גם סדרת מדרשים זו חורגת מהמסגרת הצרה של מסכת סוטה ומהווה מקבץ מדרשי עצמאי לשמות פ"א-פ"ב²¹. אולם גם כאן תעלה בדיקת המדרשים התאמה רבה בין הנושאים שנדונו בהם להקשר הכולל של מסכת סוטה, ואף אם הקשר בין המדרשים לנושא הספציפי של מרים ושכרה נראה רופף. ניתן את דעתנו למדרשים הבאים²²:

- (1) בפרך - שהיו מחליפין מלאכת אנשים לנשים (יא ע"ב)
- (2) דרש רב עורא: בזכות נשים צדקניות נגאלו ישראל ממצרים... ומאכילות אותן ומשקות אותן ונזקקות להן (שם)
- (3) פועה - זו מרים, ולמה נקרא שמה פועה... שהיתה פועה ברוח הקודש, ואומרת: עתידה אמי שתלד בן שמושיע את ישראל (שם)
- (4) א"ר יוסי בר' חנינא: מלמד שתבען (פרעה למילדות) לדבר עבירה ולא נתבעו (שם)
- (5) א"ר יוחנן: כל הנושא אשה לשם שמים, מעלה עליו הכתוב כאילו ילדה (יב ע"א)
- (6) תנא: עמרם גדול הדור היה... עמד וגירש את אשתו... אמרה לו בתו: אבא, קשה גזירתך יותר משל פרעה... עמדו כולן והחזירו את נשותיהן (שם)
- (7) ... מלמד שעשתה לו אמו חופת נעורים בתיבה - אמרה שמא לא אזכה לחופתו (יב ע"ב)
- (8) ... מלמד שהחזירוהו למשה על כל המצריות כולן ולא ינק (שם)

קובץ המדרשים המופיע כאן מבליט בשמות פ"א-פ"ב את המוטיבים של פרייה ורבייה וקיום המסגרת של חיי משפחה תקינים. החמור בעיווי השעבוד הוא החלפת מלאכת גברים ונשים. גזירת פרעה האכזרית גורמת, לפרק זמן מסויים, לפירוק גמור של המשפחה הישראלית, ורק תבונתן ומסירות נפשן של נשות ישראל, בסיוע ההשגחה האלוקית, סיכלה מזימה זו. המוטיבים הללו קיימים בפסוקי המקרא, אך התיאורים המדרשיים כאן ממחישים ומרחיבים את הקשיים ואת מסירות הנפש הכרוכים בקיום חיי משפחה תחת משטרו האכזרי של פרעה. מרים ניצבת כאן במרכז העלילה, ודמותה במדרשי הבבלי היא מגובשת וצוירת הרבה יותר מהדמות העולה מהמקרא ומהמשנה. תפקידה במקרא ובמשנה הוא מצומצם, אם חיוני: בהמתנתה למשה, היא מבטיחה שאחיה יזכה לינוק מפי אמו הטבעית, ובכך יתוודע לזהותו הישראלית. בסוגיא שלנו מופיעה מרים בתור: מילדת, יחד עם אמה, את ילדי ישראל ובאומץ לב מצילתם ממזימת פרעה; מסרבת לתביעת המלך האכזרי ועתיר-הכוח ל'דבר עבירה'; מנבאת את לידת אחיה המושיע; גורמת על ידי עצתה לאביה, מנהיג הדור, לקיום חיי המשפחה של עם ישראל, למרות גזירת פרעה, ואף להולדת המושיע.

נביא במלואו את המדרש המתאר את עצתה של מרים על מנת לעמוד על תכונותיה של מרים על פי שחזורו של הדרשן:
תנא: עמרם גדול הדור היה,

²¹ י' פרנקל, מדרש, עמ' 778, מעיר כי זה הקובץ הדרשני היחידי שיש לנו לשמות פ"א-פ"ב מתקופת האמוראים, שהרי שמות רבה לשמות פ"א-פ"א הוא מדרש שנערך הרבה זמן לאחר מכן.

²² רוב המדרשים הנוספים בסוגיה עוסקים בנושאים הקשורים לענייננו: פרייה ורבייה, תהליך הלידה, ההשגחה האלוקית ורוח הקודש, נישואיה של מרים. על חלק מהמדרשים הנוספים אעיר בהמשך הדיון.

כיון שראה שאמר פרעה הרשע כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו,
אמר: לשוא אנו עמלין!
עמד וגירש את אשתו,
עמדו כולן וגירשו את נשותיהן.
אמרה לו בתו: אבא, קשה גזירתך יותר משל פרעה,
שפרעה לא גזר אלא על הזכרים, ואתה גזרת על הזכרים ועל הנקיבות!
פרעה לא גזר אלא בעוה"ז, ואתה בעוה"ז ולעוה"ב!
פרעה הרשע ספק מתקיימת גזירתו ספק אינה מתקיימת, אתה צדיק בודאי שגזירתך
מתקיימת,

שנאמר: ותגזר אומר ויקם לך! (איוב כב)

עמד והחזיר את אשתו,
עמדו כולן והחזירו את נשותיהן.

בסיפור הדרשני הזה עומד על הפרק גורלם של עמרם ויוכבד - וכמובן של משה - אך גם גורל
חיי המשפחה של עם ישראל כולו. ברם, לא פחות חשוב מהתוצאות הגורליות של מעשה מרים
הוא האופן אשר בו משכנעת מרים להחזיר את אשתו. עמרם, מנהיג הדור, שוקל את הדברים
מתוך תפיסה לאומית, ועל פיה גזירת פרעה על הזכרים דנה את האומה לכלייה. על כן: "לשוא
אנו עמלין".²³ שני מוטיבים בולטים בטיעוניה של מרים:

(א) ערך נתינת החיים גובר על השיקול הלאומי -

(1) יש ערך בהולדת נקבות, גם אם לא תוכלנה לבדן לקיים את האומה הישראלית;

(2) יש ערך גם לחיי שעה של התינוק הזכר, שהוא מאפשר לו לחיות לעולם הבא;

(ב) קיים היגיון רוחני-אלוקי, הגובר על ההיגיון האנושי -

(1) גזירת צדיק תתקיים, ואילו גזירת רשע תתבטל²⁴;

(2) יש להתחשב בערכו של חיי העולם הבא, ולא רק בחיי העולם הזה²⁵.

אין זה מקרה שטיעוניהם אלה נתונים דווקא בפיה של אשה. האשה היא זאת היודעת לעמוד על
ערך הולדתן של נקבות ועל ערך ההולדה בפני עצמה, היא בעלת הראייה החוזה את העתיד על
פי סיבתיות רוחנית ולא גשמית. מרים מייצגת את מיטב התכונות הנשיות: מסירות נפש
עילאית לקיום המשפחה, דבקות בערך חיי הנקבות ובערך ההולדה בפני עצמה, וראייה רוחנית
הניזונת מאמונה עמוקה והגוברת על הראייה האנושית הרגילה.

דבקותה של מרים בחיי המשפחה ומבטה הרוחני המעמיק הינם ההפך הגמור
מתכונותיה של הסוטה²⁶: ערעור חיי המשפחה מתוך סיפוק רגעי וקלות הדעת, התעלמות

²³ ייתכן שהתכוון הדרשן לומר שעמרם שקל את הדברים מתוך אמפאטיה עם סבלם של הורים אשר עמלים להביא ילד לעולם רק כדי לראות אותו מוצא להורג. לפי זה נבין את הדגש בטענת מרים באופן אחר: ההורים חייבים לקבל על עצמם את הסיכון של אותו סבל על מנת שלא לוותר לחלוטין על ערך החיים של ולדותיהם. ברם לדעתי אין זו משמעות דברי עמרם 'לשוא אנו עמלין', המדגיש את חוסר-התועלת של הילודה ולא את הסבל הכרוך באבדן התינוקות.

²⁴ דרשה אחרת, בהמשך הסוגיא, חוזרת למוטיב זה: בת פרעה מתעלמת מעצת נערותיה ומטבע העולם ומפרה את גזירת אביה (יב ע"ב).

²⁵ טיעון זה הוא אותו טיעון שהבאתי לעיל, (א2-). אני רואה בטיעון הזה צירוף של שני רעיונות: ערך החיים בפני עצמם והסתכלות רוחנית.

מוחלטת מכבוד שם שמים. על כן מוסיף סיפור זה, יחד עם המדרשים הנוספים בסוגייתנו המתארים את מרים, מימד מעניין וחשוב להופעתה של מרים במשנה בסוף פ"א של מסכת סוטה. שכרה של מרים הינו הנגדה מושלמת לעונשה של הסוטה. בשני המקרים פועלת התכונה האלוקית של 'מידה כנגד מידה' מתוך דבקותו של ה' בחיי המשפחה של ישראל. האשה הסוטה מערערת את אושיות חיי המשפחה, ובכך פוגעת היא אף בכבוד שמים, ועל כן נענשת היא ב'מידה כנגד מידה' לעיני כל ישראל (מ"ו: "וכל הרוצה לראות בא לראות"). המתנתה של מרים למשה חותמת מפעל שלם ומסור של קיום חיי המשפחה בישראל, ועל כן זוכה היא ל'מידה כנגד מידה' שכל ישראל ממתינים לה. הצגת שתי הדמויות הללו, זו מול זו, בפרק אחד מטעימה את החשיבות העילאית אשר התורה מייחסת לחיי משפחה נאמנים ותקינים.

עוד סיפור דרשני אשר הקשר בינו לבין הסוטה בולט במיוחד הוא המדרש (2) הבא:

דרש רבי עירא²⁷:

בשכר נשים צדקניות שהיו באותו הדור - נגאלו ישראל ממצרים,
בשעה שהולכות לשאוב מים, הקב"ה מזמן להם דגים קטנים בכדיהן
ושואבות מחצה מים ומחצה דגים,
ובאות ושופתות שתי קדירות אחת של חמין ואחת של דגים,
ומוליכות אצל בעליהן לשדה, ומרחיצות אותן וסכות אותן ומאכילות אותן ומשקות אותן
ונזקקות להן בין שפתים,
שנאמר: *אם תשכבון בין שפתים וגו'* (תהלים ס"ח, יד),
בשכר תשכבון בין שפתים זכו ישראל לביזת מצרים,
שנאמר: *כנפי יונה נחפה בכסף ואברותיה בירקרק חרוץ* (שם),
וכיון שמתעברות באות לבתיהם;
וכיון שמגיע זמן מולדיהן, הולכות ויולדות בשדה תחת התפוח,
שנאמר: *תחת התפוח עורדתך וגו'* (שיר השירים ח', ה),
והקב"ה שולח משמי מרום מי שמנקר ומשפר אותן, כחיה זו שמשפרת את הולד,
שנאמר: *ומולדותיך ביום הולדת אותך לא כרת שרך ובמים לא רחצת למשעי* (יחזקאל
ט"ז, ד),
ומלקט להן שני עגולין אחד של שמן ואחד של דבש,

²⁶ גם במקורות נוספים מצאנו הנגדה בין מרים לסוטה. שני מחברים עמדו לאחרונה על משחק לשון מקראי, המחבר בין שמה של מרים לבין מים מרים. מ' גרסיאל, מדרשי שמות במקרא, רמת-גן תשמ"ח, עמ' 151, מצביע על רצף הפסוקים הבא, בשמות ט"ו, כ-כה: "ותען להם מרים... סוס ורכבו רמה בים", "ויסע משה את ישראל מים סוף", "ויבואו מרתה ולא יכלו לשתות מים ממרה כי מרים הם". ד' שטיינמן, "A Portrait of Miriam in Rabbinic Midrash", Prooftexts 8 (1988), pp. 35-65, מביאה מדרש המסביר "ולמה נקרא שמה מרים - על שם מירור" (סדר עולם רבה, פ"ג; והשווה פסיקתא רבתי פט"ו, דף עג סע"ב; שמות רבה כו:א). שטיינמן מציעה שניתן לראות גם משחק לשוני בין שמה של מרים לבין מרי ומריבה, מילים מרכזיות בסיפור מי מריבה הבא מיד אחרי סיפור מותה של מרים בבמדבר כ', א-יג, ועיין: במדבר כ', י, יג, כד; כ"ז, יד. ועוד מציעה שטיינמן (עמ' 64, הע' 50. תרגום שלי - א.ו.): "מפתה לשקול משחק מילים אפשרי בין שמה של מרים למוטיב המים בפרשיית הסוטה (במדבר ה', יא-לא). החזרות המרובות על המילים "מי המרים המאדרים" (פסוקים יח, יט, כב, כג, כד ו-כז) יוצר הד ל- מרים".

²⁷ אמורא ארץ ישראלי מהדור הרביעי, ויש הגורסים: ר' עקיבא, אף הוא אמורא ארץ ישראלי מהדור הרביעי, עיין י' פרנקל, דרכי, עמ' 640, הע' 5.

שנאמר: ויניקוהו דבש מסלע ושמן וגו' (דברים ל"ב, יג);
 וכיון שמכירין בהן מצריים באין להורגן,
 ונעשה להם נס ונבלעין בקרקע, ומביאין שוורים וחורשין על גבן,
 שנאמר: על גבי חרשו חורשים וגו' (תהלים קכ"ט, ג),
 לאחר שהולכין היו מבצבצין ויוצאין כעשב השדה,
 שנאמר: רבבה כצמח השדה נתתיך (יחזקאל ט"ז, ז);
 וכיון שמתגדלין באין עדרים עדרים לבתיהן,
 שנאמר: ותרבי ותגדלי ותבואי בעדי עדים (שם),
 אל תקרי בעדי עדים אלא בעדרי עדרים,
 וכשנגלה הקב"ה על הים הם הכירוהו תחלה,
 שנאמר: זה אלי ואנוהו (שמות ט"ו, ב).

כבר ניתח פרופ' י' פרנקל את היספור ניתוח מלא ומעמיק²⁸, ועל כן נסתפק כאן בהערות אחדות הקשורות לזיקה בין התנהגותן של הנשים הצדקניות לבין עניין הסוטה. למראית העין התנהגותן של הנשים הצדקניות דומה להפליא למעשה הסוטה, שהרי הגמרא מייחסת להן מעשה פיתוי לכל דבר, ואף קיום יחסי מין בשדה, כמו חיות²⁹. המספר מתאר באופן מפורט וציורי כיצד גירו הנשים את תשוקת בעליהן וכיצד 'נזקקות להן בין שפתים' (= בין הקדרות ששפתו הנשים)³⁰, ואין ספק שהמספר מצפה מאתנו לראות במעשיהן מעשה חריג ובלתי-צנוע. מבחינה אחת התנהגותן היא אפילו פחות צנועה מזו של הסוטה, שהרי הנחת היסוד של טכס הסוטה היא שהסוטה 'נסתרה', ורק אז מתעורר החשד שמא עשתה מעשה נאוף. כמובן שהערכת המספר להתנהגות הבלתי-צנועה של הנשים הצדקניות היא חיובית, וזאת משתי סיבות:

(א) המעשים נעשו עם בעליהן ולא עם איש זר. כמובן שאין הצדקה גם לבעל ואשה להפר את כללי הצניעות, אלא שהנחת היסוד של הסיפור היא שאין לנשים דרך אחרת להזדקק לבעליהן. ככל הנראה, הבין המספר כי כשהמצרים הטילו על העברים "כל עבודה בשדה" (שמות א', יד), זה ניתק את הבעלים לגמרי מבתיהם. על כן חייבות הנשים לצאת השדה ולהזדקק לבעליהן שם, ובכך יש להסביר גם את הצורך במעשי הפיתוי של הנשים, שהרי לא היה ראשם של הגברים-העבדים פנוי, ואף לא התאימה הסביבה, למעשה הביאה.

(ב) המעשים נעשו מתוך כוונה טהורה ומסירות נפש. הדרשן מטעים שלא היו הנשים יוזמות את המעשים הללו אלמלא זכו לסימן מהשמים: "הקב"ה מזמן להן דגים קטנים בכדיהן ושואבות מחצה מים ומחצה דגים". הווה אומר, מצוקתן האישית של הנשים לא היתה מולידה התנהגות כזאת מצידן, אלא רק אמונתן האיתנה שהצעד הוא נכון ושהוא תואם את רצון ה'.

²⁸ שם, עמ' 303-308. פרנקל מראה שהסיפור הדרשני בבבלי כאן הוא שילוב של שתי מסורות דרשניות הנמצאות בנפרד במקורות אחרים.

²⁹ רש"י ד"ה בין שפתים מתאר את מקום ההזדקקות כ"מקומות צנועין", אך אין פירוש זה נראה, ועיין מהר"ו לשמו"ר א, יב ופרנקל (שם), עמ' 640, הע' 17. פרנקל, עמ' 306, מסביר כי "הניגוד בין בית לשדה הוא הנושא של הסיפור כולו".

³⁰ פרנקל, עמ' 304.

המשך הסיפור מראה כי המניע של הנשים הוא האות שזכו לו מן השמים וכי הן צדקו בפירוש האות ובפעולתן על פיו, והמספר רומז על כל זה באמצעות העיצוב הלשוני של הסיפור:

האות: ושאובות מחצה מים
ומחצה דגים

המעשה: ושופתות שתי קדירות ומרחצות אותם וסכות אותם
אחת של חמין ואחת של דגים ומאכילות אותם ומשקות אותם

התוצאה: ומלקט להן שני עיגולין ומנקר אותם ומשפר אותם
אחד של שמן ואחד של דבש ויניקוהו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור

הנשים הבינו כי טמונה תוכנית אלוקית בכך שזומנו לכדיהן 'מחצה מים ומחצה דגים' ועל כן עשו שימוש במים ובדגים כאחד: שפתו שתי קדירות, אחת של חמין (מים) ואחת של דגים; הקדירה האחת שימשה להרחצת בעליהן ולהשקאתם והשנייה שימשה להאכלתם. החלק השני של הסיפור מתאר בהרחבה כיצד טיפח הקב"ה את התינוקות שנולדו מאותה ביאה, ואף הקב"ה פועל לפי תבנית פעולת הנשים: שני עיגולים כנגד שתי קדירות; ניקור ושיפור כנגד הרחצה וסיכה, והנקת דבש ושמן כנגד האכלה והשקיה³¹.

הטיפול והשמירה האלווקיים על הוולדות מוכיח באיזו מידה חרגו מעשי הנשים מההיגיון האנושי הרגיל. הלידה בשדה, בליעתם של הוולדות בקרקע וחרישת השדות בידי המצרים מראות כי על פי ההיגיון האנושי אין לתינוקות שנולדו מאותו מעשה כל סיכוי לשרוד בחיים ורק השגחתו הניסית של ה' מסכלת את מזימת המצרים. מכאן עולה שהנשים גילו מסירות נפש עילאית בשתי נקודות: בביצוע המעשה הבלתי-צנוע; ובהבאת ילד לעולם בתנאים בלתי-אנושיים, כאשר סיכוייו של הילד לחיות ולגדול נראו אפסיים. אין כאן אלא "מעשה של בחון קיצוני בהשגחה - מי שנתן דגים במים והריון באשה, יתן גם חיים לתינוקות בשדה"³².

שכרן של הנשים הצדקניות הוא כפול ומכופל: טיפוח ולדותיהן בידי הקב"ה הוא שכר 'מידה כנגד מידה', ולטווח הרחוק יותר זוכים ישראל בשעת קריעת ים סוף לעוד שני תגמולים על מעשה הנשים: "בשכר ששכבו בין שפתיים זכו ישראל לביזת מצרים", "וכשנגלה הקב"ה על הים הם הכירוהו תחילה". שכרן של הנשים הוא שכרם של כלל ישראל כולו, והוא במישור החומרי ובמישור הרוחני כאחד.

אין ספק שהדמיון החיצוני בין הנשים הצדקניות לסוטה לא בא אלא לחדד את ההבדלים ביניהן. חוסר-צניעות ומעשי פיתוי נולדים כאן מתוך מצוקה, כוונות טהורות והכוונה אלוקית, ובניגוד לסוטה הפועלת מתוך קלות דעת ותשתית ערכית רעועה (מ"ד: "הרבה יין עושה, הרבה שחוק עושה, הרבה ילדות עושה, הרבה שכנים הרעים עושים"). בניגוד לסוטה המחללת שם שמים, פועלות הנשים הצדקניות מתוך ערנות לרצון האלוקי ושעבוד מוחלט כלפיו. על כן גם כאן פועלת 'מידה כנגד מידה', במובן החיובי ביותר.

³¹. פרנקל, עמ' 307, מראה כי הקבלות אלה הינן חלק ממבנה כיאסטי שעל-פיו עוצב הסיפור.

³². פרנקל, שם, עמ' 307.

סיכום הסוגיה בסוטה

המדרשים שהובאו בגמרא מסביב למ"ח-מ"ט תואמים, בחלקם הגדול, את ה"אכסניא". נראה כי עורכי הסוגיות הקשורות לשמשון ולמרים בחרו מדרשים העשויים להדק את הקשר בין נושא הסוגיה לסוטה. בכך הבליטו הסוגיות שלפנינו מגמות הטמונות בין השיטין של המשנה: בהבאת דוגמאות נוספות של 'מידה כנגד מידה' בחרה המשנה דמויות המבליטות את המרכזיות של הערכים אשר הסוטה העמידה בסכנה. שמשון ואבשלום מסמלים את הסכנה האורבת לעם כולו כשאין מנהיגיהם נאמנים לטהרת חיי המשפחה, ומרים מסמלת את ישועת העם הצומחת מתוך דבקות לתפקיד הנשי של טיפוח חיי המשפחה. הגמרא מבליטה את המגמות האלה במשנה, ואף מעבה אותן על ידי צירוף ערכים ורעיונות נוספים המחברים בין פרשת הסוטה לדמויות הנזכרות: קידוש שם שמים, אמונה ומסירות נפש. הדיון התלמודי מרחיב את היריעה גם על ידי הוספות דמויות אחרות, כגון יהודה ותמר והנשים הצדקניות, הקשורות לאותו עניין.

אחרי שמצאנו בדיון התלמודי מהן ההשלכות הלאומיות וההסטוריות של דבקות בערכים של משפחה וכיבוד שם שמים או של הפרתם, נבין מדוע המשנה - כהרחבה של יסודות המצויים במקרא - מתארת את טכס הסוטה כעניין המעסיק את כלל ישראל כולו: "היו מעילין אותה לב"ד הדגול שבירושלים" (מ"ד), "מעילין אותה לשער המזרח" (מ"ה), "וכל הרוצה לראות בא לראות" (מ"ו). ערעור חיי המשפחה מערער את עצם קיומו של עם ישראל ומסלק את השכינה, כפי שמסירות נפש למען חיי המשפחה מביא גאולה לעם ומזכהו בגילוי שכינה. על כן נדרש האדם להפעיל כלפי הסוטה את עקרון 'מידה כנגד מידה'. הרי ה' עצמו פועל כלפי הסוטה, כמו גם כלפי הדמויות הדומות לה וכלפי הדמויות המנוגדות אליה, על פי אותו עיקרון של 'מידה כנגד מידה'. החיוניות של הערכים האנושיים והאלוקיים שהסוטה פוגעת בהם היא המחייבת את השותפות של אלוקים ואדם במיצוי הצדק בצורת 'מידה כנגד מידה'.